

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2026)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/ISSN2710-3528>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Ергалиева С. Ж., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Искакова З. С., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/143-156>

Б. Әбдуәлиұлы¹, *С. Т. Сыпатай²

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1481-8850>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6345-1981>

*e-mail: qulabyzben@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ГИДРОНИМДЕРІ: ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Трансшекаралық гидронимдер – шекара сызығын кесіп өтіп жатқан су нысандары әрі тарихи-мәдени ақпаратты өн бойында сақтап, қазірге жеткен тұрақты тілдік бірліктер. Қазақстан аумағында бұндай біршама су нысандарының болуы және олардың атауларының бүгінге дейін толыққанды зерттелмеуі тақырыптың өзектілігін айғақтайды. Лингвистикалық тұрғыдан алғанда олардың тарихи-мәдени негіздері, көпқабатты семантикалық құрылымы өзіне назар аударады. Мақалада трансшекаралық гидронимдердің шығу тарихы туралы пікірлер мен болжамдар талданады. Трансшекаралық географиялық нысандар бүгінде бірнеше мәдени кеңістіктерді қамтып жатқанымен, ертеректе түркі халықтары мекен еткен ландшафтта жатыр. Қазақ елінің географиялық орналасу ерекшелігін негізге алатын болсақ, шекараларды бөліп жатқан топонимдер саны көп. Сондықтан зерттеу жұмысы тиянақты болу үшін ең ірі әрі саяси-экономикалық маңызы бар су ресурстарының атауын талдаумен шектелдік. Каспий, Жайық, Іле деген гидронимдердің көне түркілік негізі, олардың көпнұсқалылығы мен трансшекаралық сипаттамасы жазылды. Тілдік және экстралингвистикалық факторлардың ықпалын ғылыми деректермен негіздеуге тырыстық. Іле гидронимінің этимологиясы туралы ғылыми болжамдарды арқау етіп, когнитивтік мазмұны туралы болжам жасадық. Зерттеу нәтижелері трансшекаралық топонимия ұғымын нақтылауға, трансшекаралық атауларды халықаралық құжаттарда біріздендіруге ғылыми негіз болады.

Кілтті сөздер: ономастика, топоним, трансшекаралық топоним, гидроним, көне түркі, этимология.

Кіріспе

Қазақ топонимиясының тарихы алыс ғасырлардан басталады. Топонимия халық тілінің, мәдениетінің, тарихының көрсеткіші бола отырып, мекендеген аймақтарының да көрсеткіші ретінде маңызды. Қазіргі қазақ шекарасы мен топонимиясының таралу аймақтарын салыстырсақ, олардың бір-біріне сәйкес келмейтінін көруге болады. Алыс тарихты айтпағанда өткен ғасырдың басында белгіленген шекаралардың сыртында жатқан көптеген топонимиялық атаулар бүгінге дейін сақталып келеді. Оларға қатысты зерттеулер жаңа ғана қолға алына бастады. Бұл жөніндегі зерттеулерде «Трансшекаралық топонимия» ұғымы кең көлемде алғанда, яғни трансшекаралық аймақтардағы топонимия тұрғысынан шекараның екі жағындағы қазақ тілінде қойылған атаулардың барлығын қамтиды [1, 18-б.]. Қазақ тіліндегі топонимиялық атаулар, негізінен, халықтық географиялық терминдерден жасалады, екінші сөзбен айтсақ, географиялық нысанның түрлері мен сипатына қарай қойылады, сондықтан қай аймақтарда болсын ұқсас нысандарды атау кезінде бірін-бірі қайталап отырады. Мысалы, Ақсу атауы Қазақстанда да, Ресейде де, Қытайда да қайталанатын. Олар өзара сабақтасу арқылы шекара сызығын кесіп тұрады. Бұндай байланыс топонимдердің шығуындағы ортақ уәждер мен ортақ модельдердің сипатынан да көрінеді. Тарихи топонимдердің тұтас болмысы ресми сызықтар арқылы бөлінгенмен, өзара сабақтастығы олардың мағынасында «транс» ұғымының тұрғанын айғақтайды. Сонымен «трансшекаралық топонимінің» мағынасы, кең көлемде алғанда, «шекара сызығының екі шетінде тұрған қазақ жер-су атаулары» деген ұғымға сәйкес келеді. Бұл тұжырымдар трансшекаралық топонимдердің географиялық табиғатына назар аударады, алайда, екінші жағынан, бұл тарихи-лингвистикалық құбылыс екені белгілі. Топонимдердің тұтастығында тарихи-этимологиялық, семантикалық, грамматикалық және этнолингвистикалық факторлардың да орны үлкен.

Трансшекаралық топонимдер мәселесі соңғы жылдары қолға алынғанмен, жалпы «трансшекаралық өзендер» термині Тәуелсіздіктің алғашқы жылдардан бастап қолданылып келеді. Лингвистикалық немесе географиялық емес, мағынасында көбіне саяси-құқықтық-экологиялық сипат басым болды. Елімізге сырттан ағып келетін өзендерге байланысты нақты «трансшекаралық өзендер» тұлғасында қолданылған. Біз бұл орайда мақала мазмұнына сәйкес әрі терминнің жалпы су нысандарына ортақ мағыналық өрісін ескере отырып, «трансшекаралық гидронимдер» терминін қолдануды жөн көріп отырмыз.

Су нысандарының бірнеше елдің аумағынан өтуі немесе бірнеше елге ортақ болуы – көне замандардан бар тарихи мәселе. Трансшекаралық сипатқа ие макрогидронимдер – түркі әлемінің тарихи және этнотанымдық

кеңістігін бейнелейтін мәдени картасы, тілдің өзгеріске көп түспеген тұрақты және көне қабаттарын үйренуге мүмкіндік беретін дереккөздері. Түркілік тұтастықпен қатар, мемлекеттік шекаралар әдетте саяси әкімшілік сипатымен де ерекшеленеді. Осы қырынан қарағанда, трансшекаралық гидронимдер бір мезгілде бірнеше тілде өмір сүріп, әр тілде фонетикалық, графикалық және семантикалық ерекшеліктерімен көрінуі мүмкін. Қазақстан шекарасын батыстан, шығыстан, оңтүстігі және солтүстігінен кесіп өтіп жатқан мынандай өзендер бар: Ертіс, Сырдария, Талас, Шу, Жайық (Орал), Іле, Есіл, Тобыл, Аса, Арал, Каспий, Сарыөзен, Қараөзен, Ілек, Ор, Емел т.б. қазақ даласының қан тамырлары секілді бұл өзендер мен олардың атауларын тарихи-лингвистикалық және географиялық тұрғыдан зерттеудің маңызы зор. Бұл атаулар бізді көне замандармен жалғастырады. Осы атаулардың ішінде мақала көлеміне шақтап, бірнешеуіне ғана тоқталдық.

Олардың тілдік тұлғалары мен семантикалық қалыптасу эволюциясы ұзақ уақыттар бойы жүзеге асқан, яғни су нысандары тұрған алапты мекен еткен этностар мен олардың тілдерінің өзара ықпалдасуының нәтижесінде пайда болған. Германиялық ғалым, карта жасаушы Сабине Витшастың пайымдауынша, топонимдердің бірнеше мемлекеттерді қамтуына байланысты «геодеректердің әртектілігі, көптілділік және географиялық атаулардың әр түрлі нұсқалары сияқты факторлар маңызды қиындықтар туғызады» екен [2]. Осыған байланысты трансшекаралық гидронимдерді зерттеу олардың көптілді кеңістікте қалыптасқан варианттылығын, геодеректердің әркелкілігін ескере отырып, жүйелі әрі салыстырмалы талдау жүргізуді қажет етеді.

Тақырыпты зерттеудің мақсаты – трансшекаралық гидронимдерді тек тілдік талдаумен шектелмей, пәнаралық тұрғыдан сипаттау. Осы мақсатқа жету үшін мына міндеттер орындалады: трансшекаралық гидронимдердің географиялық орны, тарихы мен этнологиялық негізі анықталады, олардың шығу тегі мен қай тілдік қабатқа жататыны айқындалып, семантикалық талдау жасалады.

Материалдар мен әдістері

Қазіргі ресми картада берілген трансшекаралық гидронимдердің пайда болуы тым тереңде. Тілдік қолданысы барысында түрлі дәуірлерді басынан кешірген, бүгінде көбінің мағынасы көмескіленген. Олардың лингвистикалық негізін түсіндіру үшін салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-сипаттамалы, салғастырмалы-типологиялық және ареалдық әдістер қолданылды, тілдің даму заңдылықтарына сүйене отырып, тарихи жазба деректерге назар аударылды. Екі не одан да көп мемлекеттер шекарасын алып жатқан өзен-көл атауларындағы тілдік ерекшеліктерді анықтау үшін олардың статикалық қалпын ғана емес, ретроспектив бағыттағы даму жолы да қарастырылады.

Бұл бағыттағы тәсілге сүйеніп трансшекаралық гидронимдердің әр елдегі қолданысы мен ерекшеліктері анықталды.

Нәтижелер мен талқылау

Лингвистика көнеден бастау алатын іргелі ғылым саласы болғанымен, тілді зерттеу әр дәуірде жаңаша мәселелері бар өзекті сала болып қала береді. Өйткені тіл тірі организм сияқты жаңарып, түлеп, өзгеріп тұрады. Сәйкесінше лексикалық қоры да өзгеріске түсіп, жаңа қырынан қарауды талап етеді. Сөздік қорының ең тұрақтысы да осы топонимдер. Топонимдердің бір тармағы трансшекаралық гидронимдердің тарихы мен лингвистикасы туралы сөз болады.

Қазақстан мен түркі тектес елдер Түркіменстан, Өзбекстан және Қырғызстан елдерін кесіп өтіп жатқан трансшекаралық гидронимдердің ең ірілері – Каспий, Арал теңіздері, Сырдария, Аса, Шу, Талас өзендері. Қазіргі кезде тартылып қалғанмен, Арал теңізінің аумағы Қазақстан мен Өзбекстан аумағын қамтыған болатын.

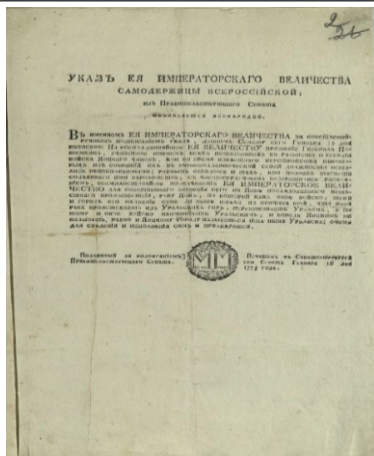
Еуразия құрылығындағы Еуропа мен Азияны жалғап жатқан әлемдегі ең үлкен көл – Каспий теңізі. Теңіз солтүстік-шығысында Қазақстанмен, оңтүстік-шығысында Түркіменстанмен, оңтүстігінде Иранмен, оңтүстік-батысында Әзірбайжанмен, солтүстік-батысында Ресеймен шектеседі. Каспий теңізін ғылыми зерттеу 18 ғасырда Петр I бастамасымен басталып, алғашқы навигациялық нұсқауларды қамтитын Федор И.Соймоновтың теңіздің сипаттамасы және теңіз атласы 1731 жылы жарияланады [3]. Бұл зерттеулерде географиялық тұрғыдан жүргізілгенмен, лингвистикалық мәселелер назарға алынбады.

Бүгінде теңіз атауы бірнеше мемлекет аумағын қамтитын трансшекаралық нысан ретінде халықаралық құжаттарда Каспий теңізі (Caspian Sea) атауымен таңбаланады. Десек те әр елдің өз тілінде атаудың тарихи нұсқасын пайдалануы трансшекаралық топонимдердің бір мезгілде бірізді пішінде де, көпнұсқалылықты да сақтайтынын көрсетеді. Каспий теңізі (ескі тарихи атаулары: Каспи, Гиркан, Хвалын, Хазар т.б.) Каспий өңірі көптеген Еуразия халықтарының этностық және мәдени бастауының маңызды бір ошағы саналады, яғни тарихи-мәдени өлке болып табылады. Каспий өңірінің тоғыз жолдың торабы болуы ондағы этногенетикалық үрдістерге айтарлықтай әсерін тигізді [4, 428-б.]. ғалымдар пікірінің жаны бар. Теңізді айнала орналасқан Қазақстан мен Ресейде «Каспий» деп халықаралық карталардағы нұсқасы қолданылса, әзірбайжан тілінде «Әзер денизі», түрікмен тілінде «Хазар денизі», иран (парсы) тілінде Дария-е Хазар тұлғаларында, VII-X ғасырлардағы (650-969 жж.) Хазар тайпасының атауын әлі сақтап келеді

«Каспий» атауы тарихи лингвистикалық тұрғыдан күрделі, көпқабатты топонимдердің қатарына жатады. Өйткені ол тарихтың әр кезеңінде әр

түрлі тілде көптеген атаулармен аталған. Ғалымдардың пікірінше, жазба деректерде Каспий теңізінің 70-тен аса атауы бар екен. Антикалық грек, рим тарихшы-географтары (Геродот, Страбон, Птолемей) Гиркан теңізі (Хирканиум Маре) деп те, Каспий теңізі (Каспиум Маре) деп те атағанын байқаймыз. Бұл дегеніміз, атаудағы көпүәжділік құбылысын меңзеп тұр. Мысалы, Страбон өзінің «География» деген еңбегінде теңіздің оң жағалауындағы Гиркания аймағына байланысты бөлімде Гиркан теңізі деп жазған. Гиркан деген сөз Гирканск Гирканос, «Қасқырлар елі» деген атаудан шыққан деген пікір бар [3]. Астана қаласындағы ҚР Ұлттық мұражайында қойылған дүние карталарының ең ескісі Себастьян Мюнстердің 1540 жылы басылған Азияның шығыс аймағының картасында да «Гикания» жер аты ретінде, «Каспий» теңіз атауы ретінде көрсетілген. Оның басқа тарихи атауларының қатарында «Хазар» теңізі және «Хорезм» нұсқалары бар, бұл атаулар аймақтың бұрынғы халықтарының атымен байланысты болса керек.

Каспий атауының шығу тегі туралы ғылыми әдебиеттерде осы аймақты мекендеген «касп» тайпасының атымен байланыстырады. Ал белгілі ғалым Т.Жанұзақ атаудың құрамын «кас» және «пи» деп екіге бөліп қарастырады. Біздің заманымыздан бұрынғы VII-IV ғасырларда Каспий теңізінің жағалауы мен Маңғыстау төңірегінде кас тайпасы өмір сүрген. Атаудың түбірі осы кас тайпасының атауы, ал екінші сыңарындағы пи – тұңғыс-мажұр тобына жататын орочин тілінде *бийа* (*bija*) – «өзен, көл, бұлақ», эвенкі тілінде – *бурд* (*bird*) – «өзен», сол секілді самодий тілінде *ба* – «су, өзен», негил тілінде де *бийа* (*bija*) – «өзен, бастау» сөздерінің өзгеріске түскен нұсқасы. Ғалымдар бұндай түбірлердің қатарына қазақ тіліндегі «Бүйен» өзенінің түбірін, Ресей жеріндегі **Бия**, **Бий**хем, **Салба** гидронимдердің құрамындағы көне түлғаларды жатқызады [5, 104-б.]. Иран энциклопедиясында: «Каспийлер Каспий теңізінің оңтүстік-батыс жағалауын мекендеген ежелгі халықтың атауы. Оның ізі Алборз тауларын асып өтетін жолдар торабындағы аймақта орналасқан Қазвин (Qazvin) < Каспен (Kaspen) (каспийлер мекені) топонимінде сақталған болуы мүмкін. Аталған этноним негізінде бірқатар географиялық нысандардың атауы қалыптасқан. Атап айтқанда, Каспий теңізі (he Kaspië talassa), Каспий таулары (ta Kaspiä ore), яғни Кавказ жотасы, Эратосфеннің мәліметтері Страбон арқылы берілген, XI.2.15), сонымен қатар Каспий қақпасы (хай Каспий/Каспиадес пилаай) деп аталатын өткелдер осы халықтың атымен байланысты қойылған деген [6]. Жоғарыдағы ғылыми жазбаларды негізге алып, Каспий атауы этникалық қауым атауынан туындаған этногидроним деген пікірге тоқталуға болады. Осыған дейінгі зерттеулерде Каспий теңізінің мынандай атаулармен аталғанын көреміз: Хвалин, Гуз, Хорасан, Табаристан, Алан, Дербент, Қыпшақ, Қозғун, Абесқұн, Георгиев, Сарай, Бұхар, Хида, Гиркан теңізі, Каспий теңізі, Хазар, Хорезм т.б.

1-сурет

Теңіздің неге осынша көп атаулармен аталғандығының себебі белгісіз, дегенмен тілдік деректер мен топонимиялық уәж тұрғысынан алғанда теңіз жағалауында мекендеген (мүмкін уақытша тұрақтаған) түрлі этнос атауларының берілгені, трансонимдену жолымен өзге жер-су атауларының телінуі, жазба дерек авторларының өзінше атауы т.б. себептерді аңғаруға болады. «Каспий» атауының қалыптасуы мен дамуы тілдік факторлармен қатар, тарихи, саяси, этномәдени жағдайлармен де тығыз байланысты екенін көреміз. Гидронимнің әр түрлі нұсқалары оның көпқабатты семантикасын айқындайды. Нақтырақ айтқанда, атаудың мағынасы әр түрлі тарихи кезеңдерде қалыптасқан тілдік, этникалық, мәдени қабаттардың жиынтығынан тұрады.

Сонымен теңіз әр түрлі аталғанмен, қазақ еліндегі қолданысы Каспий нұсқасын сақтап келеді. Бұл атаудың этимологиялық табиғаты қазақ этнонимімен де сәйкес келетін секілді. Н. Мыңжанидың болжамы бойынша «қас» сөзі «нағыз» деген мағына береді, яғни «қас сақ – қасақ – қазақ» нұсқаларында дамыған болуы мүмкін. Каспий атауының құрамындағы «қас» пен «касты» өзара салыстыруға болады. Қ дыбысының к дыбысына ауысуы ілгерінді ықпалдың нәтижесі, яғни атау құрамындағы «пи» жіңішке морфемасының алдыңғы буынға әсері. Қазіргі энциклопедиялық анықтамаларда «каспийдің» этнос атауы екенін растайды. Бехистуннан алынған текстің қалпына келтірілген бөлігін, ал одан кейін Накши-Рустем және Персеполь жазуларын антик деректемелерінің мәліметтерімен салыстыру негізінде – парадрайа сақтардың және «Соғдының ар жағындағы» сақтардың – массагеттерге, дайларға, каспилерге сәйкестігі туралы болжам

жасалды. [7, 161-б.]. Осы болжамдарға сүйене отырып, «Каспиді» көне дәуірлерден бері өзінің тарихи тұлғасын сақтап келе жатқан сирек атаулардың бірі ретінде санаймыз.

Каспий теңізіне құятын үлкен өзендердің бірі – **Жайық**. Бастауын Орал тауларынан алып, Ресей Федерациясының Башқұртстан Республикасы, Челябині облысы мен Орынбордан ағып келіп, Қазақ елінің шекарасын кесіп өтетін ең ірі трансшекаралық өзендердің бірі. Ресейде 1775 жылдың 15 қаңтарынан бастап Екатерина II бұйрығымен Орал деп атайды.

Жайық жағасы – қазақ халқының хандық құрып, тарих сахнасына шыққанына дейін де түркі тайпаларының құрамында көшіп-қонып, өсіп-өнген өз даласы. Ол туралы тарихи жазба деректерде жиі кездеседі. «Шежіре-и теракиме» еңбегінде: «Оғыз хан заманынан Шыңғыс хан заманына дейін Дон, Еділ, Жайық өзендерінің бойында қыпшақтардан өзге ел жоқ еді» [8, 134-б.]. Одан бөлек Қазақ газетінде басылған Қыр баласының «Қазақ» деген мақаласында: «Бұл қазақ һәм қырғыз Шыңғыс хан заманынан бері, 7 жүз жыл шамасында, жоғарыда аталған 9 облыс жерінде жүріп тұрады. Бұл жердің айналасы мынау: темір қазықта – Жайық пен Тобыл, күншығыста – Ертіс, оңтүстікте – Түркістан таулары, мұның ең биігі – Хан Тәңірісі, күнбатыста – Амудария», – деп жазуы тегін емес [9, 125-б.]. Көріп отырғанымыздай, Жайық атауы антика кезеңінен бастап, шығыс саяхатшылары мен түркілік жазбаларда да, орта ғасырлардағы Еуропа картографтарының дүние сызбаларында да әр түрлі дыбыстық ерекшеліктерімен (Даих/Даикс/Джаих/Яик/Жайық) көрініс табады. Атаудың этимологиясы жөнінде қазақ тіл біліміндегі барлық топонимтанушылар: жай\йай «жайылу, жазылу» және ық (есім тудыратын жұрнақ, яғни Жайық «жайылып ағатын, кең су» деген мағына беретінін айтады. Біз де осы пікірді құптаймыз, өйткені атау түбіріндегі өзгерістер – түркі тілдер грамматикасында жиі кездесетін й мен ж дыбыстарының алмасып келу құбылысы, ал -ық – жаңа сөз жасаушы жұрнақ, көне түркі заманынан қолданылып келе жатқан өнімді қосымша. Сонымен, Жайық өзенінің аты табиғи сипатына қарай қойылған, көне түркілік қабатқа жатады деген тұжырым жасаймыз. Трансшекаралық атау ретінде өзге елде саяси факторға байланысты өзгеріске түскен.

Су ресурстары бойынша халықаралық маңызы бар ірі өзендердің бірі – **Іле**. Бұл өзен бастауын Қытай мемлекетіндегі Тянь Шань тауларынан алып, Қазақстан шекарасын кесіп өтіп, Балқаш көліне құятын Орта Азиядағы ірі трансшекаралық өзендердің бірі.

Іле гидронимі түркі кеңістігінде де ең көне өзен атауларының бірі саналған. Махмұд Қашқари «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінде: «Ыла / Іле – бір дарияның аты. Ол дария түрік жұртының Жайхұны...» – деп жазады [10, 121-б.]. Мұндағы «түрік жұртының Жайхұны» деген сипаттама Іленің

түркі дүниесінің кеңістіктік санасында ірі, бас өзен, өркениеттік өзек ретінде қабылданғанын танытады.

Қытай деректеріне сүйенген Әбілез Шәріпұлы хань әулеті дәуірінде (бұл – шамамен 2 мың жыл бұрынғы кезең) қытай тарихшылары Іле өзенін ханьзу жазуында Іле түрінде таңбалағанын айта келіп: «Ерте заманда осы алқапты мекендеген тайпалар Іле өзенінің және Іле алқабының аса қасиетті, бай елді мекен болғанын ардақтап, «елдің өзені», «халық өзені» деген ұғыммен аталғанын байқатады», – деген пікір білдіреді [11, 165-6.]. Ә. Шәріпұлы бұл атауды Солтүстік Қытай аймағында қалыптасқан Ғұн (Хун) империясымен байланыстырады. Негізгі тілі көне түркі тілі болған ғұндар біздің заманымызға дейінгі III ғасырда қазіргі Қазақстан аумағына ене бастаған; ал империя әлсіреп, ыдыраған кезеңде олардың солтүстік тайпалары біздің заманымыздың I ғасырында қазіргі Жетісу жерінде қалып қойғаны мәлім [11, 165-6.]. Осы тарихи-этникалық контекст Іленің түркілік (ғұндық) субстратпен байланысын күшейтеді.

Қазақ ономастикасында Іле атауына қатысты бірнеше ықпалды пікір бар. Солардың негізгілеріне тоқталайық. А. Әбдірахманов Іле атауын екі компоненттен тұратын и + ла құрылымы ретінде талдайды: и – түркі тілдерінде «ылғал», «су» мағынасында қолданылатын көне түбір; -ла – көне және қазіргі түркі тілдеріндегі өнімсіз жұрнақ, зат есімге жалғанып, жаңа сөз жасайтын формант. Ғалымның тұжырымы бойынша, Іле – бастапқыда Ила түрінде айтылған, кейінгі кезеңде жіңішкеру нәтижесінде Іле тұлғасына өткен көне гидроним [12, 202-203-66.].

Т.Жанұзақ Іле атауының көне тұлғасы Ила болғанын, М. Қашқаридағы Іла (Ыла) нұсқасы да соны көрсететінін алға тартады Оның жіңішке тұлғада Іле болып айтылуы – кейінгі дәуірдің фонетикалық ықпалы екенін айтады [13, 73-6.].

Көне түркі тілінде ІЛА геогр. 1. Түркістандағы өзендердің атауы (МҚ III 235); 2. Өңір атауы (QBN 37) [ДТС]. Атаудың түркі тегіне тереңдей түссек ІЛ- жіңішке нұсқасы «төмендеу, ылдилау, құлдилау» секілді мағыналарда қолданылған екен [ДТС]. Жазба мұралардан жуан және жіңішке тұлғаларды кездестіреміз. Мысалы, ІЛА мен ІЛЕ секілді, «төмендеу, ылдилау» мағынасындағы **iel-** мен **il-** нұсқалары да қатар қолданылады. Осы нұсқалардың мағынасы әуелгі морфеманың ағын судың табиғатын бейнелегені туралы болжамға жетелейді. Олай болғанда «ылди» зат есімі мен «ылдилау» етістігі де осы негізден тармақ. Ал түркі тілдеріндегі ж мен й дыбыстарының сәйкестігін ескерсек, Е. Қойшыбаевтың этимологиясындағы «жылдаммен» бірге «жылысу», сонымен қатар «жылға, жылым» секілді гидрографиялық терминер де ортақ түбірге барып тоғысады. Сонымен Іле сөзінің құрылымы түбір мен қосымшаның (іл- + -е) бірігуінен жасалған.

Мағынасы судың еңіске қарай ағуын, яғни амалдың өту сипаты, бағыты, қарқыны, жылдамдығы туралы ақпарат береді. «Таудан төмен аққан су», – деп тұжырым жасауға болады.

Екіншіден, жоғарыда келтірілген этимологиялық жорамалдардың формалды айырмашылығы болғанымен, олардың бәріне ортақ семантикалық-концептуалдық өзек айқын байқалады: Іле – ірі, мол суы бар, басты өзен; ол – аймақ үшін өмірлік маңызы жоғары, қасиетті, бай алқаптың су көзі; кеңістіктік-когнитивтік жағынан Іле – «үлкен өзен», «мол су», «халықтың өзені» концептімен ұштасады.

Сондықтан Іле гидронимін жай ғана «өзен» не «су» деген жалаң атау емес, түркілік дүниетанымдағы «ірі өзен, мол су, ел мен халықтың өмірлік өзегі» деген күрделі когнитивтік концептінің тілдік таңбасы ретінде қарастыру орынды.

Когнитивтік бағыт тұрғысынан Іле атауын осылай түсіндіру – оның нақты морфемалық төркініне қатысты дау-дамайдан гөрі, ұжымдық тарихи жадта қалыптасқан «үлкен өзен» бейнесін алдыңғы қатарға шығарады және оны түркілік кеңістіктің ең көне, өзгеріссіз сақталған гидронимдерінің бірі ретінде танытады.

Жоғарыда аты аталған және талдау нысаны болған су ресурстары – еліміздің халықаралық қатынастарының негізгі нысаны. Осыған байланысты мұндай атауларды біріздендіру, тарихи қалыптасқан нұсқаларын ғылыми негіздеу мемлекетаралық келісімдерде қазақ тілінің орнын нақтылауға және заманауи картографияда оларды бірізді әрі дәл жазуға ықпал етеді.

Қорытынды

Трансшекаралық топонимдердің (гидронимдер) тарихы тереңнен бастау алады, шығу тегі туралы ойлана бастасак, жер жаралып, оның бетінде тіршілік нәрі – сулар аға бастаған замандар көз алдымызға келеді. Ал суларға атау беру тарихы нақты қай кезден басталатынын елестету қиын. Осы тарихи кезең бойынша бізге белгілісі – атаулардың түрлі деректерде алғаш тіркеле бастаған уақыты мен нұсқалары. Атаулар пайда болғаннан бері де жер бетіндегі шекаралар сан рет өзгерді, ол жерлерді қоныстанушылар да тұрақты болды деп айту қиын. Дегенмен қазіргі қолданысымыздағы атаулардың лингвистикалық табиғаты қазақ этносының тілі мен тарихымен сабақтастыруға мүмкіндік беретін деректер ұсынады. Ономастикалық атаулардың тілдік ерекшеліктері, этимологиясы, лексика-семантикалық сипаты жан-жақты қарастырылып, біршама жүйеленді десек те, трансшекаралық атаулардың біздің тілімізге, еліміздің тарихына қатысты жақтары әлі де терең зерделеуді қажет етеді.

Трансшекаралық топонимдер еліміздің аумағын ғана емес, қазақ халқының мекендеген аймақтарынан, салты мен дәстүрінен, өзге этностармен

байланысынан хабар береді. Осының ішінде халықтың табиғаттану әлемі мен атау беру принциптері де және осы принциптердің даму эволюциясынан да ақпараттар аламыз. Мысалы, талдаулар барысында жер-суға атау беру принциптері, біріншіден, географиялық нысанды сипаттай атау, тұрып жатқан этностың атауын беру, атауларды біріктіріп немесе жалғау жалғап, лингвистикалық тәсіл арқылы атау жасау т.б. секілді принциптердің көне дәуірлерден бастау алатынын шамалаймыз. Атау беру дәстүрі мен атау жасау тәсілдерінің осы үлгілері қазіргі уақыты да өзінің өзектілігін жойған жоқ. Теориялық тұрғыдан алғанда, транскрипция, трансонимдену, атау беру уәждері секілді құбылыстардың сол көне замандардан сақталып келе жатқанын байқауға болады.

Сондықтан өткен дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік және этномәдени тарихынан мол дерек беретін трансшекаралық топонимдердің (ономастикалық бірліктердің) тілдің құрылымдық тарихын зерттеуде маңызы зор. М. Томанов: «Ономастикалық материал тілдің лингвистикалық және экстралингвистикалық даму жолдарының бірлікте болатынын дәлелдейді. Ономастикалық атаулар көбіне тілдің қалыптасқан сөз өзгеру жүйесінің аумағына сыймайды. Олар тілдің даму барысында жоғалып кеткен сөз өзгерту модельдері бойынша жасалған болып келеді немесе ұмытылып кеткен мағынаны өз бойында сақтауы мүмкін», – деп жазады [14, 13-б.]. Бұл тұрғыдан алғанда тіліміздің өткен тарихы мен бүгінгі сипатының арасындағы даму барысында енген өзгерістер мен оның лингвистикалық терең сырларын саралауда ономастикалық атаулар жүйесіндегі ерекшеліктерді де назардан тыс қалдыруға болмайды. Атаулардың тарихын зерттеуде топонимиканың негізін құрайтын тіл білімі, тарих, география және археология ғылымдарының ішінде көбінесе тіл біліміне басымдық беріліп келеді. Трансшекаралық топонимдерді талдау барысында топонимиканың көптеген мәселелері тек тарихи тіл білімі тұрғысынан шешіле бермейді, сондықтан экстралингвистикалық зерттеулерге де жүгінуге тура келеді. Зерттеудің бұл тәсілдері трансшекаралық топонимдердің тарихи-лингвистикалық болмысын айқындауда жаңа мүмкіндіктер беретінін көріп отырмыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан трансшекаралық аймақтарындағы топонимия : ұжымдық монография / жауапты ред.: Ж. Қоңыратбаева, Ә. Әбдуәліұлы. – Астана : Булатов А. Ж., 2022. – 308-б.

2 **Witschas, S.** Cross-border Mapping : European Approaches. – Springer. [Electronic resource]. – URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-642-03294-3> (Accessed: 02.07.2026).

3 Caspian Sea // Encyclopaedia Britannica. [Electronic resource]. – URL: <https://www.britannica.com/place/Caspian-Sea> (Accessed: 02.07.2026).

4 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2002. – Т. 4: Ж–Қ / бас ред. Ә. Нысанбаев. – 720-б.

5 **Жанұзақ, Т. С.** Тарихи жер-су атауларының түптөркіні. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2010. – 356-б.

6 **Schmitt, R.** CASPIANS // Encyclopaedia Iranica. Published December 15, 1990. [Electronic resource]. – URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/caspians-gk/> (Accessed: 02.07.2026).

7 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): 4 томдық. – Т. 1. – Алматы: Атамұра, 1996. – 544-б.

8 **Өлмес, З. К.** Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрік шежіресі». – Анкара: Şafak Matbaacılık, 1996. – 559-б.

9 **Сақ, Қ. Ө.** Алаш көсемсөзі: Жер мәселесі. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014. – Т. 1. – 400-б. – ISBN 9965-883-98-5.

10 **Қашқари, М.** Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 590-б.

11 **Каймулдинова, К. Д.** Топонимика: оқулық. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2011. – 336-б.

12 **Әбдірахманов, Ә.** Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 206-б.

13 **Жанұзақ, Т. С.** Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы: Өнер, 2011. – 496-б.

14 **Томанов, М. Т.** Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264-б.

REFERENCES

1 Qazaqstan transshekaralyq aimaqtaryndagy toponimiya : ujymdyq monografiya [Toponymy of the Transboundary Regions of Kazakhstan : Collective Monograph] [Text] / ed. by Zh. Qonyratbayeva, A. Abdualiuly. – Astana : Bulatov A. Zh. – 2022. – 308 p.

2 **Witschas, S.** Cross-border Mapping : European Approaches. Springer. [Electronic resource]. – Available at: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-642-03294-3> (Accessed date: 02.07.2026).

3 Caspian Sea. Encyclopaedia Britannica. [Electronic resource]. – Available at: <https://www.britannica.com/place/Caspian-Sea> (Accessed date: 02.07.2026).

4 Qazaqstan. Ulttyq entsiklopediya [Kazakhstan : National Encyclopedia] [Text]. – Almaty : Qazaq entsiklopediyasynyn Bas redaktsiyasy, 2002. – Vol. 4 : Zh–Q / ed. by A. Nysanbaev. – 720 p.

5 **Januzak, T. S.** Tarihi jer-su ataularynyn tuptorkini [The Origin of Historical Place Names] [Text]. – Almaty : Sozdik-Slovar, 2010. – 356 p.

6 **Schmitt, R.** CASPIANS. Encyclopaedia Iranica. Published December 15, 1990. [Electronic resource]. – Available at : <https://www.iranicaonline.org/articles/caspians-gk/> (Accessed: 02.07.2026).

7 Qazaqstan tarihy (kóne zamannan búginge deini) : 4 tomдық. Vol. 1 [History of Kazakhstan (From Ancient Times to the Present) : In 4 Volumes. Vol. 1] [Text]. – Almaty : Atamura, 1996. – 544 p.

8 **Olmez, Z. K.** Abilgazy Bahadur khannyn «Turik shezhiresi»[Abulgazy Bahadur Khan's Genealogy of the Turks] [Text]. – Ankara : Shafak Matbaacilik, 1996. – 559 p.

9 **Sak, K. O.** Alash kosemsozi : Jer maselesi. Vol. 1 [Alash Publicistic Writings : The Land Issue] [Text]. – Almaty, 2009.

10 **Kashgari, M.** Turik tilinin sozdigi (Diuanı lugat-it-Turik) : 3 tomдық shygarmalar jinagy [Dictionary of the Turkic Language (Dīwān Lughāt al-Turk) : Collection in 3 Volumes] [Text]. / translated into Kazakh, foreword and scientific commentary by A. Yegeubai. Almaty : KhANT. – 1997. – 590 p.

11 **Kaimuldinova, K. D.** Toponimika : okuwlyk [Toponymy: Textbook] [Text]. – Almaty : RPBK «Daur», 2011. – 336 p.

12 **Abdirakhmanov, A.** Toponimika zhane etimologiya [Toponymy and Etymology] [Text]. – Almaty, 1975. – 213 p.

13 **Januzak, T. S.** Jer-su ataulary (etimologiyalyq anyqtamalyq) [Place Names : An Etymological Dictionary] [Text]. – Almaty : Oner, 2011. – 496 p.

14 **Tomanov, M. T.** Kazak tilinin tarikhi grammatikasy [Historical Grammar of the Kazakh Language] [Text]. – Almaty : Mektep, 1988. – 264 p.

15.04.26 ж. баспаға түсті.

10.07.26 ж. түзетулерімен түсті.

10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Б. Әбдуәліұлы¹, *С. Т. Сынтай²*

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 15.04.26.

Поступило с исправлениями 10.07.26.

Принято в печать 10.08.26.

ТРАНСГРАНИЧНЫЕ ГИДРОНИМЫ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Трансграничные гидронимы представляют собой устойчивые языковые единицы, сохраняющие в себе историко-культурную информацию и дошедшие до наших дней. Актуальность исследования заключается в выявлении многослойной семантической структуры и историко-культурной функции подобных наименований. С этой целью анализируются мнения и гипотезы, касающиеся происхождения гидронимов, пересекающих государственные границы.

Несмотря на то что трансграничные географические объекты в настоящее время охватывают несколько культурных пространств, в прошлом они находились в пределах ландшафта, заселённого тюркскими народами. Учитывая географическое положение Казахстана, можно отметить значительное количество топонимов, разделённых государственными границами. В связи с этим для обеспечения научной обоснованности исследования мы ограничились анализом наименований наиболее крупных и политико-экономически значимых водных ресурсов.

В работе рассматриваются древнетюркская основа гидронимов Каспий, Жайык (Урал), Или, их вариантность и трансграничный характер. Предпринята попытка обоснования влияния лингвистических и экстралингвистических факторов на основе научных данных. На основе существующих научных гипотез об этимологии гидронима Или выдвинуто предположение о его когнитивном содержании.

Результаты исследования могут служить научной основой для уточнения понятия трансграничной топонимии и унификации трансграничных наименований в международных документах.

Ключевые слова: ономастика, топоним, трансграничный топоним, гидроним, древнетюркский, этимология.

*B. Abdualiuly¹, *S. T. Syratay²*

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 15.04.26.

Received in revised form 10.07.26.

Accepted for publication 10.08.26.

TRANSBOUNDARY HYDRONYMS OF KAZAKHSTAN: A HISTORICAL AND LINGUISTIC ANALYSIS

Transboundary hydronyms are stable linguistic units that preserve historical and cultural information and have been transmitted to the present day. The relevance of the study lies in identifying the multilayered semantic structure and historical-cultural functions of such names. For this purpose, various viewpoints and hypotheses concerning the origins of hydronyms that cross state borders are analyzed.

Although transboundary geographical objects today encompass multiple cultural spaces, historically they were located within landscapes inhabited by Turkic peoples. Considering the geographical position of Kazakhstan, a significant number of toponyms divided by state borders can be observed. Therefore, in order to ensure the validity of the study, the analysis is limited to the names of the largest and most politically and economically significant water resources.

The study examines the ancient Turkic basis of the hydronyms Caspian, Zhaiyk (Ural), and Ili, as well as their variability and transboundary characteristics. An attempt is made to substantiate the influence of linguistic and extralinguistic factors based on scholarly evidence. Based on existing hypotheses regarding the etymology of the hydronym Ili, a hypothesis about its cognitive content is proposed.

The results of the study may serve as a scientific basis for clarifying the concept of transboundary toponymy and for the standardization of transboundary names in international documents.

Keywords: onomastics, toponym, transboundary toponym, hydronym, Old Turkic, etymology.

Теруге 10.08.2026 ж. жіберілді. Басуға 21.09.2026 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

5,64 МБ RAM

Шартты баспа табағы 44,4.

Компьютерде беттеген: З. С. Исакова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4593

Сдано в набор 10.08.2026 г. Подписано в печать 21.09.2026 г.

Электронное издание

5,64 МБ RAM

Усл. печ. л. 44,4.

Компьютерная верстка: З. С. Исакова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4593

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz